

ЯВИЩЕ СИНОНІМІЇ В ТЕРМІНОЛОГІЇ ГІРНИЦТВА

© Колган О. В., 2009р.

Стаття продовжує цикл публікацій автора, присвячених вивченню лексико-семантичних особливостей української гірничої термінології. У ній розглянуто проблему синонімії, зокрема зосереджено увагу на синонімічних відношеннях між термінами гірництва.

The article continues the author's publications cycle devoted to the study of the lexico-semantic peculiarities of Ukrainian mining terminology. The problem of synonymy is outlined in the article, in particular the synonymical relations among the terms of mining branch are emphasised.

Кінець ХХ – поч. ХХІ ст. відзначений потужним розвитком термінологічної науки в Україні. У цей період з'явилася низка досліджень, присвячених вивченню різних галузевих термінологій. Проблеми синонімії в термінології вивчили такі вчені, як І. Кочан, Л. Симоненко, Т. Кияк, Н. Овчаренко, Г. Онуфрієнко, Н. Яценко та ін. На жаль, лексико-семантичні основи української гірничої термінології сучасні лінгвісти досліджують рідше.

Актуальність розвідки зумовлено необхідністю вивчення лексико-семантичного аспекту української гірничої терміносистеми.

Метою статті є аналіз малодослідженої в українській лінгвістиці галузевої термінології гірництва, зокрема явища синонімії.

Досягнення мети уможливлено розв'язанням таких завдань:

- 1) визначити причини виникнення синонімії в гірничій термінології;
- 2) з'ясувати характер синонімічних відношень між термінами досліджуваної терміносистеми;
- 3) визначити можливі модифікації синонімічних пар;
- 4) виявити спільні та відмінні риси синонімії загальноповживаної та термінологічної лексики.

Відповідно до мети й завдань розвідки у праці застосовано описовий і порівняльно-історичний методи, що найповніше сприяє вивченню синонімів.

Проблему природи терміна-синоніма (синонімії) в сучасній науці про мову досі не можна вважати остаточно розв'язаною, про що, зокрема, свідчать сучасні пошуки та прогрес у порушенні цієї проблеми як вітчизняними, так і зарубіжними лінгвістами. Н. А. Цимбал зазначила, що, «незважаючи на значні досягнення у дослідженні проблеми синонімії в сучасній лінгвістиці, немає єдиного загальноприйнятого визначення і розуміння цього явища. Синоніми визначаються як слова, які мають тотожне значення, і як слова, які мають близьке значення... Ідеальні синоніми повинні мати ідентичний семний склад та бути повністю взаємозамінюваними в контексті» [1, с. 46].

Наявність розгалуженої синонімії в термінології гірництва викликана певними чинниками. Вона є наслідком безперервного розвитку гірничої науки та її практичного втілення – гірничої термінології.

З подальшою класифікацією узагальнених наукових понять з'являтимуться відповідні синонімічні ряди термінів, тому явище синонімії функціонує в гірничій термінологічній системі на будь-якому етапі її розвитку. Це пояснює той факт, що гірничі термінологія є складником мови, її підсистемою й розвивається за тими ж законами, що й словниковий склад мови. Проте термінологія встановлює додаткові вимоги до термінів і визначень понять відповідно до міжнародних правил, зокрема щодо однозначного розуміння термінів і текстів.

Саме з розвитком гірничої науки виникла низка найменувань як власне українських (*каменоломня, каменяря, копальня, розріз, рудник* і под.), так і запозичених (*кар'єр, шахта* тощо), що призвело до розширення синонімічного ряду.

Попри те, що однією з вимог до властивостей терміна є однозначність, уживання спеціальних назв у текстах переконує, що друга назва необхідна:

а) для наукового означення поняття і тлумачення назв терміна (особливо чужомовного походження);

б) для найточнішого висловлення думки, особливо коли межа між поняттями нечітко окреслена;

в) для уникнення повторів того самого слова чи словосполуки.

Цілком поділяємо думку Ю.С. Степанова, що «коли основою омонімії як найбільш завершеного розщеплення лексичного значення наявних термінів є метафоризація і метонімізація, то синонімія як один з виявів синтезу лексичних значень ґрунтується, з одного боку, на основі прямих значень слів, поширених у різних регіонах, та запозичень, а з іншого – за рахунок полісемізації слів. У науковій літературі розрізняють синоніми за денотатом (певне ім'я) і сигніфікатом (знак). Перший різновид синонімів виражає різні поняття про той самий предмет, а другий – одне поняття про різні предмети» [2, с. 30].

Між термінами однієї тематичної групи, які мають близьку семантику, виникають синонімічні відношення. Наприклад, терміни *лава, камера* перебувають у синонімічних зв'язках (на основі узагальненого значення «*очисна виробка*»). Залежно від кількості термінів, що перебувають у синонімічних зв'язках, узагальнена семантика може мати різну масштабність. Наприклад, термін *лава* стосується лише довгих виробок, а термін *камера* – коротких виробок.

Результати дослідження гірничої термінології дали змогу визначити близько 250 пар термінів-синонімів (чи 500 синонімічних термінів), 200 синонімічних рядів.

Під час опису й виділення термінологічних синонімів ми виходили не так з тієї питомої ваги, що за статистичними підрахунками припадає на частку синонімів, як з того, яка семантична вага термінологічних синонімів, яке їхнє місце в цій системі, їхнє функційне навантаження.

Критерієм синонімічності є насамперед збіг обсягів значень терміна, а також можливість використання його для номінації всіх предметів, що становлять обсяг значень терміна.

Аналіз української гірничої термінології, зроблений згідно з традиційною класифікацією [89; 105; 179], уможливив виділити такі синонімічні відношення:

1. Відношення синонімічної **семантичної тотожності**, тобто терміни, що мають повний збіг за значенням і вживанням. Наприклад: *аморфний – безформний, насос – помпа* тощо.

Синоніми цього типу (семантичної тотожності) у гірничій терміносистемі посідають значне місце. Характерним для цього типу синонімів є однозначність, що вказує на власне значення терміна, а це дає змогу говорити про денотативну спрямованість цих синонімів. Вони конкретні, інформативні, стилістично нейтральні, легко піддаються уніфікації, стандартизації, тобто задовольняють вимоги, які традиційно висувають до терміна.

2. Відношення **семантичної близькості** (традиційно відносні синоніми), «семантична подібність яких не поширюється на всі значення» [3, с. 407].

В аналізованій гірничій терміносистемі досить широко вживані слова, які лише в контексті вступають у відношення семантичної близькості, подібності, тотожності. Термінологічні синоніми цього типу не мають однакової термінованості, їхня денотативна спрямованість широка й визначається лише через контекст, семантичну дистрибуцію, що відбивається також і на їхньому функціонуванні в терміносистемі. Наприклад, між термінами *транспорт* і *транспортна галузь* можуть виникати відношення семантичної близькості, і лише за певних умов, за наявності семантичного оточення, виявляється їхня подібність. Проаналізуємо також, наприклад, такі пари синонімів: *машина – автомашина, машина – автомобіль, машина – мотор*. Поза контекстом

денотативна спрямованість терміна *машина* чітко не визначена і вказує на його багатозначність. Зміст цього терміна може бути розкритий лише в певному семантичному оточенні. Синоніми такого типу, на нашу думку, мають розпливчасту, «завуальовану» денотативність. Як свідчить аналіз, синоніми з широкою «завуальованою» денотативністю вживають досить часто, особливо в умовах, де необхідно уникнути тавтології.

3. Відношення стилістичної відмінності.

Розширення функції терміна може відбуватися за допомогою приєднання до відомого терміна елементів стилістичних, конотативних відтінків. Так, термін *машина* (нім. *Wager*) колись мав значення «*нідвода*». З винаходом нових засобів пересування цей термін утратив своє первісне значення й у термінології сьогодення асоціюється зі значенням «*автомобіль*», «*машина*». У сучасній термінології термін *машина* здебільшого вживають як складову частину багатьох термінів, у яких конкретне його значення розкривається завдяки набору якісних терміноелементів, елементів з конотативними відтінками. Наприклад: *автотранспорт*, *врубмашина*, *гідротранспорт*. Як справедливо зазначив А.Р. Медведєв, уживання таких «стилістичних синонімів пов'язане з необхідністю дохідливого викладу наукової інформації і вимогою досить повного розкриття значення терміна за допомогою добре відомих і всім зрозумілих загальнонавжених слів» [4, с. 6].

Уніфікація термінологічних систем вимагає відбору того терміна, який найбільше відповідає позначуваному поняттю. Так, «ще на початку ХХ ст. як відповідником до російського «*этаж*» у літературній мові послуговувалися словами *осад*, *осада*, *поверх*, а іноді й *етаж*. Нині лексеми *етаж* у літературній мові немає, а *осад* і *осада* вживаються як архаїзми, в офіційній сфері маємо іменник *поверх*» [5, с. 27].

Причини виникнення синонімії в гірничій термінології пояснюють насамперед паралельним використанням власне українських та іншомовних термінів, підбором одночасно кількох відповідників до запозиченого з іншої мови терміна, збереженням застарілих назв гірничих реалій, функціонуванням місцевих назв тощо. На основі зробленого аналізу, дотримуючись традиційного в термінознавстві поділу [6; 7; 8], виділили такі групи термінів-синонімів за походженням:

1) власне українські терміни: *дзеркало ковзання* – *поверхня ковзання*; *довкілля* – *навколишнє середовище*; *завади* – *перешкоди*; *займання* – *загоряння*; *котуни* – *окатини*, *окатки*, *обкотини* тощо;

2) терміни-іншомовні запозичення: *літотипи* (від грец. *lutos* – камінь + франц. *type*, від грец. *typos* – форма, зразок) – *інгредієнти* (від латин. *ingre-dientis* – той, що входить) та ін.;

3) власне українські та іншомовні запозичення: *водозабір* – *водозабірник* – *каптаж* (франц. *captage*, від латин. *capto* – хапаю, ловлю); *давач*, *відчутник* – *генератор* (від латин. *generatio* – родоначальник); *заслінка*, *засувка* – *шабер* (від нім. *Schieber* – заслінка); *повітряний міст* – *кросинг* (англ. *accrossing*, від *cross* – пересікати, переходити); *насос* – *помпа* (італ. *pompa* – насос) і под.;

4) іншомовні запозичення – професійно-просторічні терміни: *галіт* – *бахмутка* (діалектна назва) тощо;

5) стара українська назва (архаїзм) – сучасна назва: *кривавець*(*кривавник*) (стара українська назва) – *сердолік* (грец. *varliou*) *кривавник*; *ропа* (стара українська назва) – *нафта*; *іскривець* (стара українська назва) – *колчедан*; *підмінка* (стара українська назва) – *псевдоморфізм*; *очисні споруди* – *аеротенки*, *аерофільтри*, *барки*, *біофільтри*, *жировловлювачі*, *масловловлювачі*, *мастиловловлювачі*, *нафтовловлювачі*, *оливодовловлювачі*, *пісковловлювачі*, *септики* тощо.

Як зазначено вище, синоніми в термінології – це терміни, що належать до того ж самого денотата, але мають відмінності в понятійному плані, «розрізняються за будовою (прості слова, композити, словосполучення), етимологією (власне українські, запозичені), семантичними особливостями елементів, ступенем новизни (застарілі слова), сферою вжитку та поширеністю (літературні, діалектні)» [9, с. 39].

Залежно від цього в гірничій термінології виділяємо різні модифікації синонімічних пар, спираючись насамперед на традиційну класифікацію, загальноприйняту в термінознавстві [10; 11]:

1. Лексичні синоніми – терміни-слова, співвідносні за значенням: *спуск – бремсберг; тафони – котли видування*;

2. Морфемні синоніми, які диференціюють характеристику позначуваного ними поняття (процесу) щодо тривалості та різняться афіксами, хоч позначають одне чи тотожні поняття: *видобування – добування* тощо.

Такі синоніми різняться префіксами, наявністю (відсутністю) суфіксів, способами написання, але поняття, які вони позначають, є незмінними.

3. Морфолого-синтаксичні синоніми, що утворюються внаслідок різних скорочень: *автоматизована система управління – АСУ; вибухова речовина – ВР; відділ капітального ремонту – ВКР; державний стандарт – ДСТ; лінія електропередачі – ЛЕП* і под. Повне значення короткої форми терміна звичайно відновлюють у контексті.

4. Правописні синоніми: *аеродокс – ердокс; давін – девін; танк – тенк; хімія – хемія; шкребок – скребок* тощо.

5. Синтаксичні синоніми: *зона цементування – зона вторинного збагачення; граничний опір кріплення – гранична тримальна здатність; кластична дайка – кластична жила; кластична структура – уламкова структура; польовий скат – польова виробка*.

У сучасній гірничій термінології переважають синтаксичні синоніми–конструкції, що співвідносяться за будовою і збігаються за значенням. Це викликано необхідністю номінації складних понять, уточненням об'єктів і понять, відкриттям нових сторін досліджуваних явищ. На основі традиційного групування термінів-синонімів у гірничій терміносистемі виділено три групи синтаксичних синонімів:

1. Синонімічна відповідність «слово-словосполука»: *батискаф – глибоководний океанографічний апарат; каолін – біла глина, гірська порода білого кольору; магнетит – магнітний залізняк* тощо.

Отже, синонімами в гірничій термінології виступають іноді й терміни, що мають різне знакове вираження, пор.: до терміна-однослова *копер* синонімом виступає термін-словосполука *бурова вежка*; до терміна *бергшляг – стріляння порід; вугілля – вугілля викопне; геосинкліналь – геосинклінальний пояс* і под.

2. Синонімічна відповідність «повна форма – коротка форма»: *буровий майстер – буровик; кварцдим – частий димовик* та ін.

3. Синонімічна відповідність «словосполука – словосполука»: *буріння похиле – буріння з нахилом; науково-технічний прогрес – прогрес науки й техніки; нікелеві сплави – сплави нікеля* тощо.

Однак у мовному вживанні багатослівні терміни незручні через свою громіздкість. І, що особливо важливо, уживання повної форми суперечить принципів мовної економії, згідно з яким у мові реалізуються лише деякі мовні форми, що оптимізують комунікацію, тому в текстах з'являються короткі варіанти терміна, усічені форми, аббревіатури, а також явища еліпсиса, коли замість повної форми терміна вживається один з його складників, семантично співвідносних з поняттям, що виражає термін, тобто діє «закон скорочення надлишкової частини комунікативного повідомлення» [12, с. 105], пор.: *антиклінальна складка – антикліналь; архейська ера – архей; аспіраційний прилад – аспіратор; біогенні гірські породи – біоліти* і под.

Це пояснюють прагненням короткості терміна як особливого виду мовного знака. Учені, які вивчають термінологію, виділили три найпоширеніші мовні засоби утворення короткої форми терміна, що притаманні й гірничій терміносистемі:

1. Лексичне скорочення, що здійснюють заміною словосполуки словом, співвіднесеним за основою з одним із компонентів словосполуки: *бутовий камінь – бут; вимірювальний прилад – вимірювач; працівник рудника – рудокоп* і т.ін.

2. Скорочення засобами словотвору: *багерний зумпф – багер-зумпф; газове сховище – газосховище; капітальний ремонт – капремонт; контактний блок – блок-контакт* тощо.

3. Скорочення засобами символіки (аббревіації): *автоматизована система керування нафтовидобувною промисловістю – аск-нафта; автоматична система управління підприємством – АСУП* та ін. [10; 13].

Проаналізовані випадки, безсумнівно, не охоплюють усього розмаїття термінознавчих проблем, проте на прикладі зазначених лексем можна скласти доволі чітке уявлення про те, як діяти тоді, коли постає потреба вибрати з кількох запропонованих термінів.

В. П. Даниленко звернула увагу на те, що є ще один структурний тип термінів – символічно-слова. Це «особливий комбінований структурний тип термінологічної номінації, у склад якої, поряд з мовними знаками, входять символи (літери, цифри, графічні знаки...)» [14, с. 37], наприклад: *α-частинка, β-частинка, уран-235* та ін. Такі види позначень економні й зручні у використанні.

Українська гірничо-термінологія широко застосовує несловесні форми. У гірничій терміносистемі це явище є найповніше вмотивованим і цілком відповідає природі терміна. Наприклад, доречним є відображення понять символами-дублетами (літерами різних алфавітів, цифрами, знаками: *автоматизована система – АС; автоматична система керування – АСК; детонаційний шнур – ДШ; $V = S/t$; етан – C_2H_6 ; етилен – C_2H_4* і под.).

Б. П. Михайлишин зазначив, що «окремі позначення настільки вузькоспеціальні, що насамперед літери, а також небуквені символи (*F – руйнівне навантаження, μ – коефіцієнт Пуассона, Δa – абсолютна деформація* тощо) стають зрозумілими хіба що у конкретному вузькогалузевому тексті» [15, с. 155].

Основним недоліком таких синонімічних рядів є те, що лексико-семантичне значення може пояснювати лише словесний дублет (за умови, що символічне зображення терміна специфічне для певного кола науковців і рідко вживане загалом). Але попри всі суперечності вони є безпосередньо рівноправними компонентами в термінологічній й не шкодять прагненню термінознавства до точності та виразності номінативно-понятійних відношень, а, навпаки, виступаючи абсолютними відповідниками, дають змогу більшому розширенню функційної діяльності наукової мови.

Як свідчать дослідження таких мовознавців, як Н. А. Буре [16], С. І. Іванищев [17], Л. К. Лазарева [18], О. К. Саматова [19] та ін., які вивчали термінологію гірничої справи російської мови, синонімія для гірничої термінології є явищем природним. Групи синонімів як мінімальні парадигми слів, що входять «звичайно у більш складну лексико-семантичну парадигму (парадигматичне поле)» [9, с. 12], тісно пов'язані з власне гіпонімічними відношеннями передусім у плані багатозначних термінів. Здебільшого вони мають ієрархізовані ступені семантичного узагальнення наукових понять.

Особливе місце в гірничій терміносистемі має дефініційна синонімія – явище збігу значень терміна та його дефініції, «при цьому термін виражає поняття, але поняття виражене й визначенням терміна» [10, с. 57]. У гірничій терміносистемі, наприклад, дефініційними синонімами є терміни: *датчик* – «виносний вимірювальний перетворювач» [20, с. 106]; *гідриди* – «поєднання водню з іншими хімічними елементами» [20, с. 82] тощо. Істотні ознаки в цих термінах задані у визначенні терміна й одночасно виражені семантикою терміна під час використання його в межах терміносистеми своєї предметної галузі.

Слушною є думка Б.М. Головіна про те, що «критерієм розрізнення термінів-синонімів та дефініційних синонімів може бути аналіз семантико-граматичної структури словосполучення: якщо у структурі словосполучення є слова, що називають усі суттєві ознаки поняття, що термінується, й сама словосполучення багатослівна й складно організована, значить словосполучення, що розглядається – дефініційний синонім» [10, с. 58]. Проте зазначимо, що визначити межу дефініційного синоніма можна не завжди.

Хоч традиційно синонімію в термінології вважають негативним явищем, проте проведене дослідження доводить, що в гірничій терміносистемі вона досить поширена.

У перспективі дослідження – подальше вивчення семантичних особливостей термінології гірництва.

1. Цимбал Н. Сучасна українська термінологія органічної хімії / Наталія Цимбал. – Умань: РВЦ «Софія», 2007. – 135 с. 2. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания: учеб. пособие для студентов филол. специальностей пед. ин-тов / Ю. С. Степанов. – изд. 2-е, перераб. – М.: Просвещение, 1975. – 271 с. 3. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М.: Сов. энциклопедия, 1966. – 608 с. 4. Медведев А. Р. Объективные основания стилистической дифференциации французской научно-технической речи: автореф. дис. на соискание учёной степени канд. филол. наук: спец. 10.02.05 «Романские языки» / Андрей Романович Медведев. – К., 1974. – 26 с. 5. Борисюк І. Явище синонімії в термінології / Іван Борисюк // Дивослово. – 2000. – № 4. – С. 27–28. 6. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М.: Наука, 1977. – 246 с. 7. Лепеха Т. В. Лексико-семантичні та словотвірні структурні особливості судово-медичної термінології: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Таїсія Василівна Лепеха. – Дніпропетровськ, 2000. – 19 с. 8. Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології / Л. О. Симоненко / АН УРСР. Ін-т мовознавства; відп. ред. М. М. Пещак. – К.: Наук. думка, 1991. – 152 с. 9. Овчаренко Н. І. Способи номінації і словотворення у сучасній українській мінералогічній термінології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Наталія Іванівна Овчаренко. – Донецьк, 1996. – 218 с. 10. Головин Б. Н. Лингвистические основы учения о терминах: учеб. пособие для филол. спец. вузов / Б. Н. Головин, Р. Ю. Кобрин. – М.: Высш. шк., 1987. – 104 с. 11. Козак Л. В. Українська електротехнічна термінологія (словотвірний аспект): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Людмила Володимирівна Козак. – К., 2002. – 19 с. 12. Божно Л. Научно-техническая терминология как один из объектов изучения закономерностей развития языка / Л. Божно // Филологические науки. – 1971. – № 5. – С. 102–108. 13. Даниленко В. П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В. П. Даниленко // Исследование по русской терминологии. – М.: Наука, 1971. – С. 7–67. 14. Даниленко В. П. О терминологическом словообразовании / Даниленко В. П. // Вопросы языкознания. – 1973. – № 4. – С. 62–67. 15. Михайлишин Б. Несловесні позначення та їх роль у термінотворенні / Богдан Михайлишин // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць / НАН України, Ін-т укр. мови, Комітет наук. термінології; ред. кол.: Симоненко (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 155. 16. Буре Н. А. Структурная характеристика терминов горного дела в современном русском языке / Н. А. Буре // Актуальные вопросы лексикологии и грамматики русского языка как иностранного. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1987. – С. 99–105. 17. Иванищев С. И. Источники лексики русских горняков (заимствования из общерусского языка и диалектов) / С. И. Иванищев // Лексика русского языка: респ. сб. / отв. ред. В. Д. Бондалетов. – Рязань, 1979. – С. 7–12. 18. Лазарева Л. К. Лексико-синтаксические связи между компонентами терминосочетаний: (на материале рус. терминологии горн. дела): автореф. дис. на соискание учёной степени канд. филол. наук: спец. 10.02.01 «Русский язык» / Л. К. Лазарева. – К., 1986. – 23, [1] с. 19. Саматова Е. К. Иноязычные заимствования в специальной лексике горнозаводского производства Среднего Урала XVIII века / Е. К. Саматова // Проблемы функционального описания языковых единиц: тез. докл. межвуз. конф. – Свердловск, 1990. – С. 111–112. 20. Гірничий енциклопедичний словник: у 3 т. / [за заг. ред. В. С. Білецького]. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2001–2004. – Т. I–III.